

ІНТЕРЕС ЯК ОБ'ЄКТ ЦИВІЛЬНО-ПРАВОВОГО ЗАХИСТУ

INTEREST AS AN OBJECT OF CIVIL LEGAL PROTECTION

Харченко Г.Г., д.ю.н., професор,
професор кафедри цивільного права*Навчально-науковий інститут права Київського національного університету імені Тараса Шевченка*

У статті висвітлюються особливості захисту цивільних інтересів у цивільному законодавстві України. Для сучасної цивілістики зазначене питання є найбільш складним і неоднозначним не тільки тому, що визначення цивільного інтересу як одного з можливих потенційних об'єктів захисту в цивільному праві України є новелою чинного законодавства, а й тому, що наразі ще не існує усталеної судової практики, відповідно до якої чітко розмежовується способи захисту цивільних прав і окремо способи захисту цивільних інтересів.

Звернуто увагу, що норми Цивільного кодексу України щодо захисту цивільного інтересу сформульовано законодавцем менш конкретно, ніж це має місце щодо захисту суб'єктивного цивільного права. В рамках проведеного дослідження у статті визначається, чи можуть цивільні інтереси захищатися, так само як і цивільні права, у разі їх порушення, невизнання або оспорювання.

Стверджується, що цивільна правоздатність допускає наявність у особи інтересу і відповідно може визначати його легальність. Якщо інтерес особа реалізує у законний спосіб, то такий інтерес може бути захищений у разі його порушення. На прикладі справи щодо оспорювання спадкоємцями заповідального розпорядження померлого спадкодавця зроблено висновок, що цивільний (речовий) інтерес спадкодавця, формалізований у заповіті, може підлягати захисту як самостійний об'єкт, не поєднаний із змістом відповідного суб'єктивного цивільного права. Так само наведені приклади захисту цивільного інтересу через визнання права, що демонструють норми Цивільного кодексу України, зокрема, щодо давнісного володіння майном (ч. 4 ст. 344), самочинного будівництва (ч. 5 ст. 376) і набуття одним із співвласників права власності на частку іншого співвласника в спільному майні (ст. 365).

Зауважено, що важливим аспектом у захисті цивільного інтересу є те, що право, порівняно із законом, виступає додатковим джерелом його можливого захисту, а не дублюючим, а тому цивільний інтерес підлягає захисту на засадах права, у разі якщо такий інтерес не суперечить загальним засадам цивільного законодавства. На відміну від закону, який базується, як правило, на чітких нормативних приписах, право досить часто передбачає застосування оціночних понять як то «справедливість», «розумність», «юридична визначеність» тощо, а це посилює елемент суб'єктивізму в судовому захисті, зокрема, з огляду на те, що в рішеннях Верховного Суду відмінності у захисті цивільних прав або інтересів майже не висвітлюються.

Ключові слова: цивільні інтереси, цивільні права, цивільно-правовий захист, способи захисту.

The article reveals the peculiarities of protection of civil interests in the civil legislation of Ukraine. This issue is the most complicated and ambiguous question for modern civil studies. It is not only because the definition of civil interest as one of the possible potential objects of protection in the civil law of Ukraine is a novelty of the current legislation, but also because there is still no established judicial practice, according to which the ways of protecting civil rights and civil interests are separated and clearly distinguished.

It is noted that the provisions of the Civil Code of Ukraine regarding the protection of civil interest are formulated by the legislator less specifically than it is the case with the protection of a civil right. As part of the conducted research, the article determines whether civil interests can be protected, as well as civil rights, in case of their violation, non-recognition or challenge.

It is argued that civil legal capacity presupposes that a person has an interest and, accordingly, may determine its legality. If the interest is realized by a person in a lawful manner, such interest may be protected in case of its violation. Based on the example of a case involving a challenge of a testamentary disposition of a deceased testator by heirs, the author concludes that a testator's civil (proprietary) interest, formalized in a will, may be protected as an independent object, not combined with the content of the relevant civil right. The article also provides examples of protection of a civil interest through recognition of a right. It is demonstrated by the provisions of the Civil Code of Ukraine, in particular, regarding prescriptive possession of property (part 4 of Art. 344), unauthorized construction (part 5 of Art. 376) and acquisition by one of the co-owners of the ownership right to the share of the other co-owner in the common property (Art. 365).

It is noted that an important aspect in the protection of a civil interest is that law (non-statutory law), as compared to an act of legislation (statutory law), is an additional source of its possible protection, and not a duplicate one, and therefore a civil interest is a subject to protection on the basis of law, if such an interest does not contradict the general principles of civil legislation. In contrast to statutory law, which is usually based on clear statutory provisions, non-statutory law quite often involves the use of evaluative concepts such as "justice", "reasonableness", "legal certainty", etc., which increases the element of subjectivity in judicial protection, in particular, given the fact that the Supreme Court's decisions hardly ever highlight differences in the protection of civil rights or interests.

Key words: civil interests, civil rights, civil legal protection, manners of protection.

Для сучасної цивілістики питання захисту цивільного інтересу є найбільш складним і неоднозначним для правознавців і не тільки тому, що визначення цивільного інтересу як одного з можливих потенційних об'єктів захисту в цивільному праві України є новелою чинного Цивільного кодексу України [1] (*далі – ЦК України*), а й тому, що наразі ще не існує усталеної судової практики, відповідно до якої чітко розмежовується, які традиційні способи захисту цивільних прав, відомі нам ще з минулого, можна так само однозначно використовувати й для захисту цивільних інтересів.

У дореволюційні й радянські часи правова наука ставила під сумнів доцільність введення цивільного інтересу як об'єкта захисту в цивільне право, саме тому в Цивільному кодексі УРСР 1963 року інститут давнісного володіння майном, який, окрім іншого, базується на можливості захисту речового інтересу давнісного володільця, не передбачався. На сьогодні ж підходи законодавця змі-

нені і зазначена вище дилема правової науки вирішена по-іншому.

Ч. 2 ст. 15 ЦК України визначено, що кожна особа має право на захист свого інтересу, який не суперечить загальним засадам цивільного законодавства [1]. При порівнянні цієї норми з нормою ч. 1 ст. 15 ЦК України можна побачити, що особливості захисту інтересу законодавцем сформульовано менш конкретно, ніж це має місце щодо захисту суб'єктивного цивільного права, яке, як зазначено, може захищатись у трьох випадках: *у разі його порушення, невизнання або оспорювання* [1]. Така специфіка юридичного викладу різних правових норм навряд чи є випадковою і, з одного боку, лише підкреслює складність проблематики захисту цивільного інтересу в цивільному праві, зокрема, з огляду на брак досвіду в цій сфері, а, з другого боку, в силу абстракції позиції законодавця привносить елемент суб'єктивізму, оскільки усі незрозумілості такої пози-

ції законодавця має розв'язувати усталена судова практика, якої наразі ще також немає.

В аналізі цих норм доречно виникає запитання, чому законодавець не прив'язав захист цивільного інтересу до тих же випадків захисту суб'єктивного цивільного права, які він перелічив у ч. 1 ст. 15 ЦК України? Певною мірою це можна пояснити тим, що законодавець усвідомлював, що в цивільному праві, на відміну від цивільних прав, захисту підлягає не будь-який інтерес, який має соціальну природу, а виключно той, що принаймні відповідає цивільно-правовим засадам, тобто їм не суперечить. Разом з тим, це не відміняє питання, чи можна у разі якщо інтерес є охоронюваним захистити його так само у випадках порушення такого інтересу, невизнання або оспорювання.

Для знаходження можливої відповіді на це питання важливо звернути увагу, що будь-який цивільний інтерес, тобто той, що може підлягати захисту, являє собою прагнення особи до панування конкретним матеріальним та/або нематеріальним благом [2]. Причому таке прагнення є юридично неформалізованою можливістю, тобто ще не поєднано з будь-яким відповідним цьому інтересу суб'єктивним цивільним правом, а відтак реалізується поза цивільних правовідносин. Оскільки цивільні інтереси, так само як й цивільні права, можуть мати різний характер, слід звернути увагу, що, наприклад, в речовому праві речовий інтерес визначаємо як прагнення до панування майном, тобто він є майновим, а тому, за аналогією з ч. 2 ст. 190 ЦК України, такий цивільний інтерес і можна визначити як речовий.

Феномен інтересу в цивільному праві певною мірою можна порівняти з інститутом цивільної правоздатності, одним із виміром якої так само є *потенційна можливість* особи набувати певні цивільні права. Обидва поняття поєднані такою спрямованістю і обидва розглядають таке набуття як потенційно можливе.

Цивільна правоздатність в силу своєї природи допускає наявність у особи інтересу і, більше того, нею і визначається легальність такого інтересу. Якщо такий інтерес особа реалізує у законний спосіб, то такий інтерес може бути захищений як правомірний. Враховуючи ці чинники можна стверджувати, що охоронюваний інтерес може бути захищений в цивільному праві у разі його порушення. Проте, чи є доцільним захищати цивільний інтерес, так само як і суб'єктивне цивільне право, у разі його невизнання чи оспорювання, питання значно складніше.

Можливо спочатку, на перший погляд, правильною відповіддю на це питання буде здаватися «ні», оскільки реалізація цивільного інтересу як самостійного від цивільних прав об'єкта захисту відбувається в фактичних, а не правових, відносинах, а отже невизнання чи оспорювання охоронюваного інтересу особи з боку третіх осіб начебто не несе для такої особи негативних наслідків. Однак життєві ситуації значно різноманітні, ніж правознавці здатні їх повністю змодельовати теоретично під практику, саме тому законодавство і знаходиться завжди в постійній динаміці, оскільки передбачити усе в праві неможливо і життя завжди коректує його під себе. Отож, визначитись з чіткою відповіддю на поставлене вище запитання може допомогти саме судова практика, яка і формується, виходячи із особливостей життя людей.

На можливість оспорювання, скажімо, речового інтересу, зокрема, в межах спадкових правовідносин нам вказує, наприклад, прецедентна практика англосаксонського права, а саме справа герцога Норфолка (1682). Суть оспорювання інтересу спадкодавця полягала в тому, що у складеному заповіті герцог Норфолк, визначив не тільки юридичну, а й фактичну долю свого майна на багато років вперед після своєї смерті (від одного покоління нащадків до інших), чим, звичайно, значно обмежив права своїх спадкоємців і можливий рух свого майна в цивільному

обороті в майбутньому. Після його смерті спадкоємці спробували оспорити законність такого розпорядження спадкодавця, і суд, вирішуючи справу, по суті, окрім іншого, мав дати відповідь – чи підлягає взагалі захисту речовий інтерес спадкодавця у разі його оспорювання [3, с. 70]. Така відповідь судової практики була ствердною із застереженням про те, що інтерес, висловлений у заповіті спадкодавця має бути охоронюваним на строк не більший ніж 21 рік після смерті останнього спадкоємця, який жив на момент складання заповіту. Додатково цей період може бути продовжений на строк вагітності зачатої, але ще не народженої дитини як спадкоємця (справа *Ca dell v. Palmer* (1833)) [4, с. 140–152].

Важливим аспектом цієї життєвої ситуації є те, що нею доводиться, що, на відміну від суб'єктивного цивільного права, яке припиняється у разі смерті особи, а тому вже не може бути об'єктом захисту в цивільному праві, речовий інтерес, формалізований, зокрема, у заповіті, захисту як самостійний об'єкт підлягати може.

Іншим потенційно можливим варіантом захисту інтересу в цивільному праві, окрім його порушення чи то оспорювання, може бути його захист у разі невизнання шляхом визнання такого інтересу судом по аналогії як це має місце при захисті суб'єктивного цивільного права у такий спосіб як визнання права.

У своїх рішеннях Велика палата Верховного Суду виходить з того, що такий спосіб захисту як визнання права є універсальним способом захисту не тільки абсолютних та виключних прав, а й *охоронюваних законом інтересів* [5]. І дійсно, в чинному ЦК України наразі можемо віднайти норми, що підтвердять комплексність визнання права як способу захисту і цивільних прав, і цивільних інтересів.

Так, принагідно зазначити, що застосування визнання права у захисті в розрізі ст. 392 ЦК України є можливим виключно в контексті захисту лише права власності, а також інших речових прав (за аналогією закону, ст. 396 ЦК України). Річ у тім, що, вирішуючи спір про визнання права власності на підставі ст. 392 ЦК України, судові рішення в такій справі не породжує право власності, а лише підтверджує наявне у позивача відповідне суб'єктивне речове право, набуто ним раніше на законних підставах, якщо відповідач не визнає, заперечує або оспорує його [6]. Отож, на підставі ст. 392 ЦК України таким способом захисту як визнання права захищається не цивільний (речовий) інтерес як самостійний об'єкт захисту, а суб'єктивне цивільне право, у змісті якого такий інтерес міститься. У логіці такого підходу сформульована й норма ч. 4 ст. 332 ЦК України, де визначаються умови можливого набуття права власності нову річ в порядку специфікації: «якщо вартість переробки і створеної нової речі істотно перевищує вартість матеріалу, право власності на нову річ *набуває за її бажанням особа, яка здійснила таку переробку*» [1].

Приклади захисту цивільного (речового) інтересу через визнання права демонструють норми ЦК України, зокрема, щодо давнісного володіння майном і самочинного будівництва. Так, ч. 4 ст. 344 ЦК України визначається, що право власності за набувальною давністю на нерухоме майно, транспортні засоби, цінні папери *набувається* за рішенням суду [1]. Із припису зазначеної норми слідує, що права власності на відповідне майно у давнісного володільця немає доти, доки суд не прийме судові рішення про визнання права власності на певне майно за давнісним володільцем. Таке рішення суду саме по собі не є самодостатнім юридичним фактом, тобто підставою, а лише завершує (фіналізує) її формування як певного юридичного складу, невід'ємними елементами якого є встановлення судом необхідних і визначених законом складових, зокрема, щодо добросовісності заволодіння давнісним володільцем чужим майном; відкритості його

володіння; безперервності володіння; впливу встановлених строків володіння певним майном.

Без судового рішення обставини, які мають істотне значення, не набувають якості юридичного факту, тобто не здатні самі по собі породити правові наслідки, так само і судові рішення без таких обставин не є юридичним фактом, від якого можуть йти правові наслідки. Без цих передбачених законом обставин рішення суду є незаконним. Однак відповідно до того, як передбачений законом юридичний склад у всій сукупності його елементів сформувався, кожен з таких елементів і набуває правового значення. Таким чином, на підставі судового рішення про визнання права власності відбувається юридична легітимізація, тобто легалізація речового інтересу давнішого володілля, внаслідок якої у законний спосіб речовий інтерес як самостійний об'єкт захисту поєднується й відтворюється у змісті права власності, а тому після визнання права власності буде захищатися у подальшому вже через захист такого суб'єктивного права.

В логіці зазначених вище висновкувань можемо розглядати захист речового інтересу через визнання права і крізь норму ч. 5 ст. 376 ЦК України. Відповідно до неї на вимогу власника (користувача) земельної ділянки суд може визнати за ним право власності на нерухоме майно, яке самочинно збудоване на ній, якщо це не порушує права інших осіб.

Додатковий приклад можливого захисту речового інтересу в такий спосіб як визнання права демонструє ст. 365 ЦК України. Попри те, що у зазначеній статті йдеться про припинення права на частку в спільному майні за вимогою інших співвласників, судова практика виходить з того, що у передбачених ст. 365 ЦК України випадках при задоволенні вимоги позивача про припинення права власності відповідача на частку в спільному майні доцільно одночасно задовольняти й заявлену вимогу позивача про визнання права власності на неї за позивачем як іншим співвласником, у разі якщо останній попередньо вніс на депозитний рахунок суду вартість спірної частки. У такому випадку, на думку Верховного Суду, у подальшому не виникне ситуація правової невизначеності, так само як не буде й передумов для спору при проведенні державної реєстрації права власності позивача. Вимога про визнання за позивачем права власності на раніше належну відповідачу незначну частку в праві спільної власності на неподільне майно є тією вимогою, яка забезпечує досягнення мети поданого позову в цій категорії судових справ, а задоволення такої вимоги призводить до остаточного вирішення спору між сторонами [7].

Доречно сказати, що попередня судова практика Верховного Суду виходила з того, що тлумачення п. 1 ч. 2 ст. 16 ЦК України свідчить, що за своєю суттю такий спосіб захисту, як визнання права, *може застосовуватися тільки тоді, коли суб'єктивне цивільне право виникло і якщо це право порушується (оспорюється або не визнається) іншою особою* [8]. Тобто захист цивільного інтересу через визнання права як такий виключався, проте з огляду на відступ від цієї позиції, наразі через визнання права може захищатися й цивільний, зокрема речовий, інтерес. Важливим аспектом захисту речового інтересу на підставі ст. 365 ЦК України є те, що в цій категорії судових справ наявним є зіткнення речового інтересу однієї особи (позивача) з суб'єктивним цивільним правом іншої особи (відповідача). Попри те, що за загальним правилом у разі такого зіткнення перевага у захисті має надаватися саме суб'єктивному цивільному праву, проте це відбувається у разі, *якщо інше не передбачено законом*. Таке загальне правило слідує, зокрема з ч. 3 ст. 16 ЦК України, що дає змогу суду відмовити у захисті цивільного інтересу, застосовуючи за аналогією закону норму ч. 2 ст. 13 ЦК України. Остання передбачає обов'язок утримуватися від дій, які могли б порушити права інших осіб [1].

Виняток із цього загального правила демонструє ст. 365 ЦК України, оскільки вона передбачає, що захист власницького інтересу позивача як співвласника, тобто його прагнення набути нову частку в праві власності на спільне майно, забезпечується на рівні закону правом подання ним відповідного позову з доведенням обставин, передбачених ч. 1 ст. 365 ЦК України і внесенням вартості частки відповідача на депозитний рахунок суду (ч. 2 ст. 365 ЦК України) [1].

У своєму рішенні від 01.12.2004 р. № 18-рп/2004 у справі № 1-10/2004, Конституційний Суд України (*дали – КСУ*), досліджуючи проблемне питання щодо охоронюваного законом інтересу, дійшов висновку, що виходячи зі змісту ч. 1 ст. 8 Конституції України, охоронюваний законом інтерес перебуває під захистом не тільки закону, а й об'єктивного права у цілому, що панує у суспільстві. Причому право не обмежується лише законодавством як однією з його форм, а включає й інші соціальні регулятори, зокрема норми моралі, традиції, звичаї тощо, які легітимовані суспільством і зумовлені історично досягнутим культурним рівнем суспільства. Всі ці елементи права об'єднуються якістю, що відповідає ідеології справедливості, ідеї права, яка значною мірою дістала відображення в Конституції України [2].

Види і зміст охоронюваних законом інтересів, констатує у своєму рішенні КСУ, що перебувають у логічно-смысловому зв'язку з поняттям «права», як правило, не визначаються у статтях закону, а тому фактично є правоохоронюваними. У випадках, коли інтерес не підлягає охороні ані законом, ані правом, законодавець завжди прямо про це зазначає [2]. Тобто важливим аспектом у захисті цивільного інтересу є те, що право, порівняно із законом, виступає додатковим джерелом його можливого захисту, а не дублюючим, а тому цивільний інтерес підлягає захисту на засадах права у разі якщо такий інтерес не суперечить загальним засадам цивільного законодавства (ч. 2 ст. 15 ЦК України).

Попри всі позитивні моменти такого підходу, коли захист цивільного інтересу визначається не тільки приписами закону, а й права в цілому, у разі наявності прогалин у законодавстві, що узгоджується із змістом принципу диспозитивності в цивільному праві, разом з тим не можна не відзначити і його основний недолік. На відміну від закону, який базується, як правило, на чітких нормативних приписах, право досить часто передбачає застосування оціночних понять як то «справедливість», «розумність», «юридична визначеність», «моральність» тощо. Це посилює елемент суб'єктивізму в захисті, оскільки дає можливість судам час від часу кон'юктурно змінювати правові підходи правозастосовної практики з посиланням на такі узагальнені і нечіткі поняття, про що, зокрема, свідчать неодноразові відступи Верховного Суду від раніше ним же сформульованих правових висновків щодо вирішення різних категорій судових справ. Тобто остаточне рішення, які цивільні інтереси, не охоронювані законом, можуть бути охоронювані правом судова ланка, по суті, залишає за собою, не встановлюючи для себе жодних обмежень в інтерпретації правових і соціальних норм.

Наразі недоліки цивільного законодавства України в контексті конкретизації правових норм щодо захисту цивільного інтересу судовою ланкою не усунуті. В рішеннях Верховного Суду відмінності у захисті цивільних прав або інтересів майже не висвітлюються. Судові рішення, так само як і цивільне законодавство України, ці питання, як правило, узагальнюють, об'єднуючи, зазвичай, захист цивільних прав та інтересів при інтерпретації положень чинного законодавства, а тому і проблема правозастосовної практики у захисті цивільних інтересів сьогодні потребує більш прискіпливої уваги, ніж це може здаватися на перший погляд. Є сподівання, що окремі шляхи вирішення існуючої проблематики здатна напрацювати і наукова спільнота, що є важливим її завданням крізь призму розуміння того, що право в Україні має бути дієвим.

ЛІТЕРАТУРА

1. Цивільний кодекс України: Закон України від 16.01.2003 р. № 435-IV / *Верховна Рада України*. URL: <http://zakon1.rada.gov.ua/laws/show/435-15> (дата звернення 25.11.2024).
2. Рішення Конституційного Суду України у справі за конституційним поданням 50 народних депутатів України щодо офіційного тлумачення окремих положень частини першої статті 4 Цивільного процесуального кодексу України (справа про охоронюваний законом інтерес) від 01.12.2004 р. № 18-рп/2004, справа № 1-10/2004. URL: <http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/v018p710-04> (дата звернення 25.11.2024).
3. Casenote Legal Briefs: Wills, Trusts, and Estates, Keyed to Scoles, Halbach, Roberts, and Begleiter's Decedents' Estates and Trusts. New York: Wolters Kluwer, 2007. 214 p.
4. Reports of Cases Argued and Determined in the Court of Common Pleas, and Other Courts: With Tables of the Cases and Principal Matters. London, 1834. Vol. X. 594 p.
5. Постанова Великої Палати Верховного Суду від 14.12.2021 р. у справі № 344/16879/15-ц. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/102221949> (дата звернення 25.11.2024).
6. Постанова Верховного Суду від 05.03.2019 р. у справі № 917/377/17. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/80457808> (дата звернення 25.11.2024).
7. Постанова Верховного Суду від 09.09.2024 р. у справі № 671/1543/21. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/121570439> (дата звернення 25.11.2024).
8. Постанова Верховного Суду від 05.12.2022 р. у справі № 233/4580/20. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/108526337> (дата звернення 25.11.2024).